

Петер Шрьодер

Лібералізм

Принципи і цінності лібералізму
та їхній вплив на політичні цілі

Київ
2014

Переклад: Віталій Климченко

Представництво Фонду Фрідріха Науманна в Україні
вул. Володимирська 79, оф. 31
01033 Київ, Україна
www.ukraine.fnst.org

© Представництво Фонду Фрідріха Науманна
в Україні, 2014
© Переклад:
Представництво Фонду Фрідріха Науманна
в Україні, 2014

Зміст

Короткий огляд	4
Вступ.....	8
Свобода та відповідальність	9
Рівність можливостей і рівність перед законом	14
Конкуренція та приватна власність	18
Різноманітність і громадянські права	21
Гідність людини і толерантність.....	23
<i>Додаток. Ліберальні мислителі</i>	<i>26</i>

Короткий огляд

Лібералізм — це таке розуміння держави і суспільства, або ж світогляд, в центрі якого знаходиться **вільний розвиток індивідуума**, і який категорично відхиляє будь-яку опіку з боку держави, політичних, економічних чи соціальних чинників. На відміну від інших світоглядів, які зосереджуються на колективі, суспільстві або державі, лібералізм ставить в центр усіх міркувань окрему людину.

Всі напрямки політичні думки стверджують, що прагнуть досягти приблизно одних і тих само політичних **цілей**, таких як добробут, мир, справедливість, контроль за владою, загальне благо та захист довкілля. Утім, вони значно різняться в питанні, на основі **яких фундаментальних цінностей та принципів**. Для лібералізму характерні такі принципи і цінності, як **свобода і відповідальність, приватна власність і конкуренція, рівність можливостей і рівність перед законом, різноманітність і громадянські права, людська гідність і терпимість**. Ліберали переконані, що їх найкращим чином можна досягти через застосування викладених у подальшому ліберальних принципів і цінностей.

Свобода окремої людини та її **відповідальність** є центральними цінностями лібералізму. При цьому вони нероздільні. Той, хто не вільний, не може нести відповідальність за свої дії. Але той, хто вільний, повинен також відповідати за все, що він робить.

Утім, що означає «свобода» для ліберала? На це питання нелегко відповісти, оскільки в лібералізмі існують два види свободи. Обидва необхідно чітко розділяти між собою. Перший вид свободи, наприклад, називають індивідуальною свободою, або «свободою до чогось». Наприклад, свобода говорити, подорожувати, працювати, організуватися (у спілки), або продавати те, що хоче сам індивідуум, при тому, щоб інші умисно не могли утримувати його від цього. Індивідуальна свобода людини може мати лише одну межу. І вона пролягає саме там, де починається свобода іншої людини. Лише цю одну межу ліберали вважають потрібною. Адже вони бажають, щоб усі люди могли насолоджуватися однаковою **індивідуальною свободою**.

Другим видом свободи є **матеріальна свобода**, або «свобода від чогось». Вона передбачає, що людина має бути вільною від турбот і злиднів, наприклад, від хвороб, бідності або безробіття.

Ліберальна політика прагне обох свобод. Вона хоче забезпечити індивідуальну і матеріальну свободу — наскільки це можливо. Ліберали виходять з того, що у довгостроковій перспективі більше індивідуальної свободи призведе до матеріальної свободи, тобто свободи від нужди та бідності. Свобода думки, свобода науки, свобода віросповідання, свобода вибору професії, свобода створення об'єднань — ці та багато інших індивідуальних свобод давали досі можливість людині розвиватися, і тому її матеріальний стан поліпшувався.

Коли йдеться про використання **приватної власності**, відповідальність індивідуума ще раз відчутно зростає. Ліберали вважають, що кожен може вільно розпоряджатися своєю власністю і своїм життям

Цього можна досягти лише тоді, коли держава забезпечить право на **власність**. Тому ліберальна політика вимагає того, щоб власність була приватною. Лише у такому разі буде зростати і відповідальність. Утім, відносини між приватною власністю і відповідальністю означають дещо більше. Якщо хтось торгує своєю приватною власністю і сво-

їми діями завдає шкоди іншим, його можуть притягти до відповідальності інші люди або держава.

Якщо окрема людина активно використовує свою приватну власність, вона починає торгувати з іншими або конкурувати з ними, шукаючи ринок для своєї власності. На такому ринку починається **конкуренція** між великою кількістю індивідів. Для забезпечення чесних умов на ринку ліберали вимагають **рівності можливостей і рівності перед законом**.

Держава, не надаючи нікому привілеїв, забезпечує однакові стартові можливості, тобто вона з позиції закону ставиться до всіх однаково. Отже, **рівність можливостей і рівність перед законом** тісно пов'язані між собою. У правовій державі рівність перед законом є необхідною передумовою рівності можливостей.

Перерозподіл між заможними і менш заможними прошарками, якого вимагають, зокрема, соціалісти, означав би покарання для всіх, хто здобув свій добробут законно і завдяки власним зусиллям. Така поведінка означала б нерівність перед законом.

Таку поведінку цілком доречно можна було б назвати дискримінацією. Дискримінація — це свідоме завдання шкоди певним особам. У цьому зв'язку необхідно чітко усвідомити, що надання привілеїв і дискримінація становлять дві сторони однієї медалі. Якщо комусь у суспільстві надаються привілеї, то автоматично зазнають дискримінації інші. Ліберальні політики хочуть, щоб надання привілеїв і дискримінація зникли.

Реалізація рівності можливостей становить великий виклик для ліберальної політики. На цьому шляху рівність перед законом становить важливий крок. Але що означає рівність перед законом?

Рівність перед законом означає однакове ставлення до всіх людей не залежно від їх особи, раси, національності та належності до певного культурного середовища, а також незалежно від того, багаті вони чи бідні. Засада рівності перед законом становить один з найважливіших принципів лібералізму.

Через цей принцип ліберали хочуть захистити життя, свободу і приватну власність усіх людей. Таку рівність перед законом може забезпечити лише держава через свою законодавчу, виконавчу та судову владу. Про це мають турбуватися три гілки влади та закони, за якими діють її представники. Для забезпечення захисту для всіх громадян вони повинні застосовувати закон до всіх однаково. Все інше шкодило б життю, свободі або власності окремих людей.

Лібералізм вимагає лише того, щоб держава, яка визначає умови, в котрих діють конкретні особи, застосовувала б однакові формальні правила до всіх. Він виступає проти всіх законодавчих привілеїв і проти надання певних переваг, які держава поширює лише на окремих осіб, а не на всіх.

Подібно до того, як відповідальність обумовлює свободу, а рівність можливостей передбачає рівність перед законом, так і конкуренція не може існувати без приватної власності.

Конкуренція потребує індивідів, які зі своєю **приватною власністю** вступають між собою в конкуренцію. Приватна власність — це суверенне розпорядження одним або багатьма товарами, які можуть мати матеріальну (напр., телевізор, праска, будинок), або інтелектуальну природу (напр., авторські права, патенти).

Строго кажучи, це означає, що не існує іншої власності, ніж приватна. Колективна власність — це зовсім не власність — адже ніхто не може нею суверенно розпоряджатися.

Лібералізм прагне до свободи усіх людей у суспільстві. Він прагне до того, щоб кожен міг реалізовувати свої цінності і цілі з урахуванням свободи інших людей. Тим самим лібералізм прагне до того, щоб людина мала право втілювати усі свої таланти, сили та схильності в тій мірі, в якій вона надає іншим можливість робити так само. Але чому лібералізм прагне до цього? Відповідь ми знайдемо у тому, що так характеризує людину: людина не є односторонньою, вона різностороння. Той, хто забирає у неї можливість бути різносторонньою, позбавляє її права на розвиток цієї різносторонності.

Ліберали прагнуть до **різноманітності** на рівні окремої особи, вимагаючи, щоб кожен міг вести свій спосіб життя, не порушуючи при цьому прав інших людей. З одного боку, підтримка індивідуальної різноманітності приносить безпосередню користь індивідам, оскільки вона надає можливості для саморозвитку. З іншого боку, вона приносить їм також і опосередковану користь, оскільки дозволяє краще використовувати знання людей в умовах, коли кожному дозволено використовувати свої знання на власний розсуд та для власної користі.

Поряд з **різноманітністю** на індивідуальному рівні ліберали прагнуть до різноманітності і на рівні суспільства. Її необхідною передумовою виступає свобода індивідів, насамперед свобода зборів і свобода асоціацій. Лише в умовах свободи люди у громадянському суспільстві можуть організовуватись у відповідності до своїх уявлень та на власну відповідальність.

У цьому сенсі ліберальна політика обстоює право для всіх жити і діяти автономно і відповідально. Іншими словами, ліберальна політика вимагає **громадянських прав**. Громадянські права — це здійсненні права. Будь-який громадянин країни має легітимне право вимагати поваги до своїх прав і притягнення до відповідальності тих, хто цими правами нехтує.

Для лібералів є самоочевидним, що громадянські права повинні бути сумісними з такими основними цінностями лібералізму, як свобода, власність, конкуренція, рівність перед законом, відповідальність, толерантність, людська гідність, тощо. Якщо це не так, то тоді вони не можуть біти ліберальними громадянськими правами. Тому не існує принципових проблем з тими громадянськими правами, які співпадають з основними правами і свободами, оскільки в цьому випадку йдеться про право на вільний розвиток особистості, на життя і фізичну недоторканість, рівність перед законом, свободу вірування і свободу совісті, на створення асоціацій, на вільне висловлення думки, вільний вибір професії, місця проживання, тощо.

Втім, громадянські права неможливо реалізувати по всьому світу. Існують країни, в яких держава або не захищає людей, або навіть переслідує їх. Тому багато країн надають таким людям притулок, якщо ті про нього просять. Такий притулок означає більше, ніж дозвіл відвідувати якусь країну. Він включає в себе також і надання прав і свобод.

Ліберальні політики виступають за визнання та повагу до гідності будь-якої людини у світі. Ліберальні політики виходять з того, що повага до людської гідності включає в себе і толерантність. З самих початків лібералізму **людська гідність** уважається недоторканим благом будь-якої людини.

Той, хто визнає і поважає гідність людини, одночасно толерує все, що складає вияв людської гідності. Релігійна свобода разом з правом на однакове ставлення, фізичну недоторканість, власність та повстання проти гноблення належить до так званих основних свобод людських прав.

Толерантність означає терпимість. Толерантним є той, хто терпимо ставиться до іншого та його приватної сфери, незалежно від того, як він з нею поводить. Нетолерантним є той, хто так не робить. Тому з погляду лібералів не може бути толерантного ставлення до нетолерантних людей. Єдине, що може і мусить робити держава — це створювати правові передумови для толерантності, свободи віросповідання та мультикультурного суспільства. Лібералізм завжди виступав за поліпшення зовнішніх умов життя людей. Ліберальні політики розважливо трималися осторонь питань совісті, знаючи, що вони не можуть, та й не мають права щось тут радити.

Вступ

Лібералізм як політична ідея поступово розвивався на основі філософських ідей і теорії держави та права. Ліберальні мислителі з деякими цитатами виділені курсивом в подальшому тексті і подані в Додатку.

Сьогоднішній лібералізм ґрунтується на десятих суттєвих засадах та основних цінностях, через які ліберальна політика прагне досягти поставлених цілей.

Цими цілями — без заглиблення тут в їхню вагомість та оцінку — є: справедливість, людська гідність, мир, свобода, добробут, загальне благо, контроль влади та захист довілля.

Ліберали переконані, що ці цілі найкращим чином досягаються через застосування ліберальних принципів і цінностей. Ці принципи і цінності є пов'язаними між собою, а не виступають поодиночі. На наступних сторінках вони відповідно представлені так, що ті принципи і цінності, які дуже тісно пов'язані між собою і почасти взаємно обумовлюють одне одного, розглядаються окремо. Представленими парами є такі:

- свобода і відповідальність
- рівність можливостей і рівність перед законом
- конкуренція і приватна власність
- розмаїття і громадянські права
- людська гідність і толерантність

Законодавство і діяльність державних органів влади або сприяє ліберальним принципам, або порушує їх, що позитивно впливає на можливості для успішного розвитку ліберальної політики і досягнення цілей або їх обмежує чи унеможливорює.

Свобода та відповідальність

Свобода і відповідальність є основними цінностями лібералізму. І вони невіддільні одне від одного. Свобода є, власне, необхідною умовою для відповідальності. Тобто, тільки той, хто є вільним, може діяти відповідально. Свобода дає людям можливість діяти на власний розсуд. Вона робить його у такий спосіб людиною, яка має нести відповідальність за те, що робить. Саме це має на увазі філософ та економіст *Фрідріх Август фон Гаєк*, коли він пише:

«Якщо люди можуть діяти на власний розсуд, то вони й повинні нести відповідальність за результати своїх дій.»

Для того, щоб мати можливість покласти відповідальність на інших, ми повинні дати їм свободу.

Але що, власне, означає «Свобода»? На це запитання нелегко відповісти, оскільки в лібералізмі є два види свободи. Обидва слід ретельно розділяти.

Цей вид свободи, наприклад, називається індивідуальна свобода, негативна свобода, формальна свобода або також свобода до (чогось). Другий вид свободи називається позитивна, матеріальна свобода або свобода від (чогось).

Індивідуальна, негативна або формальна свобода означає, що кожен вільний робити те, що він хоче. Це саме те, що ліберали хочуть висловити, коли кажуть, що хтось має свободу говорити, працювати або продавати те, що він хоче, і в цьому йому ніхто не може навмисно перешкоджати. Індивідуальна свобода людей може мати тільки одну межу. І проходить вона саме там, де починається свобода інших. Ліберали вважають за необхідне дотримуватися тільки цієї межі. Тому що вони хочуть, щоб усі люди користувалися такою ж самою індивідуальною свободою.

Друга форма свободи, позитивна чи матеріальна свобода, означає, що хтось є вільним від турбот і злиднів, наприклад, вільним від хвороб, бідності чи безробіття. Саме це ліберали мають на увазі, коли говорять про свободу від (чогось).

Ліберальна політика прагне обох свобод. Вона хоче формальної та матеріальної свободи, наскільки це є можливим. Але як вона може досягти цього? Ліберали вважають, що більше формальної свободи, тобто свободи щось робити, з часом призведе до більшої матеріальної свободи, тобто свободи від злиднів і бідності. Бо коли людина вільна робити те, що хоче, вона може вільно конкурувати. Вільна конкуренція означає, що хтось може конкурувати з ким завгодно.

А тимчасом стало очевидним, що вільна конкуренція на ринку призводить до більшого добробуту, ніж керована економіка без конкуренції. Отже ліберали мали рацію. Індивідуальна свобода призводить до більшого добробуту, тобто до більшої свободи від нестачі та злиднів. Тому ліберальна політика прагне в першу чергу більшої індивідуальної свободи для людей. Іншими словами, вона хоче, щоб ніхто нікого не змушував до чогось певного. Отже відсутність примусу є типовою ознакою свободи.

Відповідно, англійський філософ *Джон Стюарт Мілль* вивів список з трьох свобод, який все ще є дійсним сьогодні.

«Існує область, у якій суспільство, на відміну від індивіда, має щонайбільше непряму зацікавленість, а саме, ту сферу життя і діяльності кожного, що стосується тільки його. Отже це і є, власне, сфера свободи людини. Вона охоплює насамперед поле совісті і закликає до свободи совісті в ши-

рокому сенсі; свобода думки і почуття, безумовна свобода переконань і світогляду на всі предмети, практичні або спекулятивні, наукові, моральні чи теологічні. Свобода висловлювати і оприлюднювати свою думку, здається, належить не сюди, оскільки це стосується діяльності, яка зачіпає інших людей»

Джон Стюарт Мілль виключає свободу вираження думок і свободу публікації з числа безумовних свобод, тому що вони можуть зачіпати інших людей. При цьому він напевно мав на увазі образливі заяви. Хто не шкодить іншим своєю думкою, той повинен мати можливість її висловити, вважає Мілль. Те ж саме стосується свободи вибору професії та способу життя. Тому Мілль і веде далі щодо свободи вираження думок та публікації:

«однак, оскільки вона є майже так само важливою, як свобода мислити, і в значній мірі підлягає тим само міркуванням, то є практично невіддільною від свободи совісті. По-друге, наш принцип вимагає свободи вибрати будь-яку професію відповідно до своїх схильностей, складати свій життєвий план згідно зі своїми власними здібностями, робити те, що відповідає нашим схильностям, яких би наслідків це для нас не мало, без перешкод з боку наших ближніх, поки ми їм не шкодимо, навіть якщо вони думають, що наша поведінка є нерозумною, безглуздою або неправильною».

Зі свободи індивідуального способу життя *Джон Стюарт Мілль* робить подальший висновок, який є дуже важливим для соціального спілкування. Він пише:

«По-третє, з свободи кожної людини впливає свобода збиратися всередині одних і тих само груп, об'єднуватися з якоюсь метою, яка не шкодить іншим, за умови, що особи є дієздатними і не є спонуканими до цього ні силою, ані обманом».

З існування трьох згаданих свобод Мілль робить важливі соціальні висновки. Він пише:

«Жодне суспільство, в якому ці свободи не будуть прийняті в цілому, не є вільним, незалежно від його форми правління, жодне не може називатися по-справжньому вільним, у якому ці свободи не існують необмежено і незаперечно. Єдина свобода, яка заслуговує цієї назви, це право дбати про наше благополуччя у наш власний спосіб, поки ми не псуємо іншим їхнє благополуччя або не перекреслюємо спрямовані на нього їхні зусилля. Кожен дбає про своє власне благополуччя, будь то тіло, душа або дух. Людству буде краще, якщо воно дозволить кожному жити так, як він вважає за потрібне, ніж якби воно змушувало кожного жити на розсуд інших».

Цей висновок є цікавим, принаймні, з двох причин. Перша причина полягає в обмеженні, яке Мілль постійно підкреслює: свобода людини повинна закінчуватися там, де вона зачіпає свободу інших. Цю вимогу, до речі, наводив також німецький філософ *Іммануїл Кант*. Її сенс швидко стає ясным: якщо ви хочете свободи всіх людей, не можуть одні користуватися своєю свободою за рахунок інших. Свободою вибору своєї професії я не повинен зловживати на заваду іншим займатися тією ж самою професією, навіть якщо я хотів би позбутися обтяжливої конкуренції.

Друга причина пов'язана із загальним добробутом. Свобода вираження думок, академічна свобода, свобода віросповідання, свобода професії, свобода об'єднань: ці та всі інші індивідуальні свободи призводять до кращого розвитку людства.

Ліберали, як Мілль, виступають, однак, за індивідуальну свободу не тому, що вона приносить всім більше процвітання. Ліберали виступають за неї лише з однієї причини. Індивідуальна свобода є, власне, необхідною, аби людина взагалі могла взяти на себе відповідальність за щось. Тільки вільні люди можуть діяти морально. Хто змушує

нас до чогось проти нашої волі, той забирає у нас не тільки свободу, а й шанс моральної відповідальності.

Наприклад, якщо держава змушує батьків відправляти своїх дітей до якоїсь певної школи, а не вибрати школу, воно позбавляє їх можливості забезпечити шкільну освіту своїх дітей на власну відповідальність. Є багато областей, в яких уряд пригнічує свободу й таким чином особисту відповідальність. Але тільки на того, кому надається можливість вибору, можна також покласти відповідальність. Людина може відповідати тільки за те, стосовно чого вона може вільно приймати рішення. Але це не єдина умова, щоб діяти відповідально.

Людину можна робити відповідальною лише тоді, коли вона може передбачити наслідки своїх дій і давати їм оцінку. На дітей та інших недієздатних не можна покласти відповідальність. Так само на особу можна покласти відповідальність тільки тоді, коли вона зробила це сама.

«Свобода вимагає, щоб відповідальність індивіда поширювалася тільки на те, що він може оцінити, що він у своїх діях може розглянути тільки те, що знаходиться в межах його передбачення і, перш за все, що він несе відповідальність тільки за свої власні дії (і за довірених його опіці людей), — але не за тих, хто так само є вільним», — пише філософ і економіст *Фрідріх Август фон Гаек*.

Немає ніякого сенсу, наприклад, робити окрему людину відповідальною за курс долара. Просто через те, що курс долара впливає з дій багатьох людей, а не тільки з того, що робили один або кілька осіб. Всі результати вільного ринку, виникають однаковим чином, а саме у череді різних дій і непередбачених подій.

Часто стверджують, що вільна конкуренція позбавлена соціальної справедливості. Мають на увазі, що ринок створює несправедливий розподіл прибутків і збитків. Але ринок не людина. Він не гравець, а тільки результат людських взаємодій. І жоден учасник вільної конкуренції не може передбачити результату на ринку або тим більше його планувати.

«А оскільки ці результати ніким не плануються чи не замислюються, то немає сенсу називати справедливим чи несправедливим те, яким чином ринок розподіляє товари цього світу серед конкретних осіб», йдеться у *фон Гаєка*. Іншими словами : за результати вільного ринку ні на кого не можна покласти вину, тому що ніхто їх не може передбачити або спланувати».

«Відповідальність, щоб бути ефективною, має бути особистою відповідальністю. У вільному суспільстві не може бути як такої колективної відповідальності членів групи, хіба що вони всі через домовленість взяли на себе особисту та індивідуальну відповідальність».

Через вільну ринкову конкуренцію виникають стимули для обміну власністю з метою отримання прибутку. У вільній ринковій економіці можуть бути запропоновані дуже різні товари та послуги: нерухомість та цінні папери, а також людський капітал і робоча сила. Коли їх застосовують, вони сприяють загальному обміну і добробуту всіх людей.

Це може бути досягнуто, тільки якщо держава надала право власності. Особливо чітко відповідальність за власність проявляється на ринку, а саме у можливості банкрутства. Тільки той, хто може заявити про банкрутство, доводить, що він несе повну відповідальність за свою власність. Держава та її органи не можуть заявити про банкрутство. Якщо вони зазнають невдачі, вони перекладають збитки на широкий загал.

Тільки той, хто має властивість, може діяти відповідально. Тому ліберальна політика хоче, щоб власність була приватною. Тільки так може рости відповідальність.

Але зв'язок між власністю і відповідальністю говорить навіть про більше. Хто веде справи своєю приватною власністю, той може бути притягнутим до відповідальності іншими або державою, якщо він своїми діями завдає шкоди іншим.

Певною мірою природі власності притаманно те, що вона породжує відповідальність. Таким чином надання майна є природним шляхом до відповідальності. Але там, де немає власності, там немає також відповідальності.

Ось приклад: чому існує так багато корів і так мало китів? Тому що кити не належать нікому. Кити є безкоштовними товарами, до яких кожна людина має доступ, так само, як і до повітря. Це також не пояснює того, чому ніхто не обходиться з ним відповідально. Можливість приватизувати повітря була б дуже сміливою ідеєю для багатьох. Тим не менше, існують серйозні ліберали, які думають про це. І про приватизацію річок також. Це відбувається, наприклад, в Лондонському Інституті економічних проблем.

Відповідальність також може досягатися штучно. В галузі охорони навколишнього середовища це можливо, наприклад, через дозволи на забруднення. Що стоїть за цією ідеєю? Припустимо, що уряд встановлює певні граничні величини для різних шкідливих речовин, які виділяються промисловими підприємствами і приватними споживачами (наприклад, автомобілями). Потім він пропонує певну кількість дозволів на забруднення, які дозволяють покупцеві виділяти обсяг викидів, зазначений у сертифікаті шкідливих речовин. Той, хто випускає шкідливі речовини, може тепер вибирати. Або він купує стільки сертифікатів, скільки він хоче виділяти шкідливих речовин, або він встановлює фільтр.

Досі виробники шкідливих речовин мають тільки можливість виконувати правові вимоги. А діють вони, як відомо, інакше, ніж очікувалося.

Це тому, що він паралізує конкуренцію для нових розробок. Оскільки якщо фільтри і певні граничні величини є приписаними, то немає ніякого стимулу розвивати нові, кращі і дешевші методи для боротьби з викидами шкідливих речовин. Запровадження дозволів на забруднення повітря може запропонувати цей стимул, бо тоді той, хто виділяє менше забруднення, має купувати менше сертифікатів. Крім того, той, хто наразі не може дозволити собі купити дорогі фільтри, може придбати право на емісію більшого обсягу шкідливих речовин, ніж у середньому.

Отже запровадження дозволів на забруднення повітря було б значним поліпшенням у порівнянні з поширеною наразі екологічною політикою. Воно б заохочувало тих, хто готовий діяти відповідально, згідно з девізом: хто менше забруднює повітря, той менше платить.

Ми вже бачили: відповідальність передбачає власність. З іншого боку, власність має на увазі відповідальність. Жодна людина не повинна використовувати свою власність так, щоб проти волі інших завдавати шкоди їхнім життям або власності.

Сьогодні ми розуміємо власність у дуже вузькому сенсі. Ми маємо на увазі в цілому товари, які можна придбавати або відчужувати. Ранні ліберали розуміли під цим набагато більше, в тому числі, наприклад, англійський філософ *Джон Локк*. Для нього власність означала як життя і товари, так і свободу розпоряджатися ними на власний розсуд і з Божої волі.

Якщо розуміти власність так широко, як Локк, то стає більш зрозуміло, чому можна відповідати тільки за те, що тобі належить. Позаяк все, що робить людина, вона ро-

бити за допомогою своїх життєвих функцій. І байдуже, чи то вона надає послуги, чи оре поле, або доглядає худобу. Тільки за те, що їй належить, а саме її життя і її майно, вона може взяти на себе відповідальність.

Таким чином, відповідальність обмежується областю, яка комусь належить, є зрозумілою та піддається впливу. Вона не є безмежно розтяжною. Насамперед ясність і суґестивність неодноразово підкреслювалися у цьому зв'язку.

«Необхідною умовою для почуття відповідальності є те, що воно стосується обставин, які може оцінити індивід, проблем, які він може зробити своїми власними без особливих вимог до сили уяви, і розв'язання яких він цілком обґрунтовано бере на себе, а не покладає на когось. Ця умова практично більше не стосується життя в анонімній масі промислового міста. Індивід зазвичай вже не є членом невеликої громади, до якої він має зацікавленість і яка є йому дуже близькою», — пише *фон Гаек*, і додає до цього, що ми таким чином не можемо очікувати, «що почуття відповідальності за відоме і близьке заміниться аналогічним почуттям щодо далекого і тільки теоретично знайомого. Ми можемо щиро турбуватися про долю близького сусіда і зазвичай знаємо, як допомогти, коли допомога необхідна; але ми не можемо відчувати себе так само щодо тисяч або мільйонів нещасних, про яких ми знаємо в світі, але чії особисті обставини нам не є відомими. Як би нас не зворушували повідомлення про їхню нужду, абстрактне знання того, що безліч людей страждає, не може керувати нашою нормальною діяльністю. Якщо наші дії мають бути корисними і ефективними, наші цілі повинні бути обмежені і відповідати нашому розумові та нашому серцю. ... Тому відповідальність, щоб бути ефективною, повинна обмежуватися таким чином, щоб індивід міг покладатися на свої власні конкретні знання, щоб визначати вагу різних завдань, що він може використати свої моральні принципи щодо обставин, які він знає, і є здатним добровільно допомогти полегшити зло».

Частиною природи людини є те, що вона своїх ближніх (тобто, свою родину, родичів, друзів) любить більше, ніж тих, хто далекий від нього. Тільки за цю область, яку людина може охопити і на яку може впливати, вона має можливість брати на себе відповідальність.

Людина є зосередженою не тільки на самій собі, але і на багатьох інших людях, які є важливими для неї. Таким чином вона виявляє не тільки впертість, а й здоровий глузд. І, беручи на себе шкідливі наслідки своїх власних дій, замість перекладати їх на громаду, вона демонструє відповідальність і здоровий глузд. Суспільство, відповідно, має право покласти на неї відповідальність за ці наслідки, якщо вона хоче ухилитися від неї.

Але немає ніякого сенсу обтяжувати людину більшою відповідальністю, ніж вона може на себе взяти, тобто може охопити і ефективно впливати. Це, зокрема, визнав француз *Алексіс де Токвіль*. Завдяки критичному аналізу «Про демократію в Америці», він став свого часу відомим широкій аудиторії. На дуже ілюстративному прикладі Токвіль показав, наскільки людина може нести відповідальність. Токвіль писав:

«Важко спонукати людину піклуватися про долю всієї держави, тому що вона погано розуміє той вплив, який може мати доля держави на його власну долю. Але якщо дорога перетне куточок володінь, вона відразу ж визнає, що є зв'язок між цією невеликою громадською справою і її найбільшими приватними обладками, і відкриє — навіть без сторонньої підказки — ту вузьку зв'язку, що з'єднує між собою приватний та громадський інтерес. Отже громадян можна зацікавити загальним благом, якщо довірити їм управління малими справами і показати, як сильно вони постійно залежать одне від одного у досягненні цього блага. Це є більш цінним, ніж їхня участь у великих державних справах».

Соціалізм і в наш час багато так званих «благодійників» не бачать меж відповідальності. Вони гадають, що можуть зробити всіх людей братами — навіть проти волі і по-

при можливості людей. Вони прагнуть через державну владу змусити людей до того, чого ті не хочуть і не можуть. Цей намір дуже чітко розкритикував француз Бастія. *Фредерік де Бастія* жив з 1801 по 1850 рр. Він був дуже талановитим публіцистом палко виступав за вільну торгівлю. Він писав:

«Насправді я не можу відокремити слово «братерство» від слова «добровільно». Я не можу зрозуміти, як можна легально ствердити братерство, не знищивши легально свободу й отже не розтоптавши легально право».

У двох словах: не-ліберали хочуть, щоб люди брали відповідальність за речі, за які вони не можуть відповідати. І вони позбавляють їх свободи робити все, за що вони можуть відповідати. Лібералізм хоче якраз протилежного: він хоче дати людям свободу робити все, за що вони можуть відповідати. І він хоче звільнити їх від тих завдань, за які вони взагалі не можуть відповідати. Іншими словами, він хоче дати їм можливість організувати себе у відповідності зі своїми бажаннями у невеликих, керованих спільнотах.

Для самоорганізації громадян є багато способів. Є багато областей, у яких держава може вилучати свої приписи та регулювання. Таким чином вона дала б людям більше свободи і відповідальності. Таким чином держава брала б на себе виконання все меншої кількості завдань. Таким чином послабилася б гострота податкової проблематики, тому що менше діяльності уряду потребувало б менше податків. Громадянин буде краще знати, куди йдуть його гроші. Велика частина його доходу не стягувалася б або не утримувалася б державою, а залишалася б у першу чергу в нього. Він використав би це для областей, в яких він організовує себе разом з іншими, тобто в областях, які він може досягнути і перевірити. Податкова система стала б у цілому більш прозорою і зрозумілою.

Сьогодні бракує свободи й, отже, можливості особистої відповідальності в багатьох областях. Ліберальне громадянське суспільство, таким чином, ще далеко.

Рівність можливостей і рівність перед законом

Матеріальний достаток серед людей розподіляється нерівномірно. Це стосується всього світу. Це турбує багатьох людей, навіть якщо вони в принципі готові визнати відмінності в доходах. Вони знають, що крім щастя у виробництві товарів грає роль доробок. З цієї причини ті, хто багато робить і уміє, отримують більше, ніж ті, хто робить менше. Цей принцип продуктивності працює тільки тоді, коли кожен має шанс робити те, що він може. Тому ліберальна політика вимагає рівних можливостей.

Держава надає рівні стартові шанси, якщо нікому не дає привілеїв, тобто якщо вона рівно ставиться до кожного перед законом. Отже, рівність можливостей і рівність перед законом тісно пов'язані між собою. У правовій державі рівність перед законом є необхідною умовою рівності можливостей.

Той, хто порушує принцип рівності перед законом таким чином у кінцевому рахунку обертається проти рівності можливостей. Цього зв'язку часто не розуміють. Насамперед соціалісти вважають, що можна створити рівні можливості, якщо кожному надати рівні матеріальні передумови. *Фрідріх Август фон Гаек* сказав с цього приводу:

«Велика проблема полягає в тому, чи ця нова вимога рівності не конфліктує з рівністю правил поведінки, якої уряд у вільному суспільстві повинен домагатися від усіх. Звичайно є велика різниця, чи уряд у всіх діях, що він вчиняє з іншими цілями, обходиться з усіма громадянами за однаковими правилами, чи ж уряд робить все необхідне, щоб поставити різних громадян у рівні (або менш нерівні) матеріальні позиції».

Слід також мати на увазі, що перерозподіл від багатих до менш заможних покарає всіх, хто здобув своє благополуччя законно завдяки своєму доробкові. Такий підхід означав би нерівність перед законом.

Цілком доречно називати цю процедуру дискримінацією. Дискримінація є умисним утиском певних осіб. Ліберальна політика в будь-якому випадку прагне того, щоб дискримінація з нищих мотивів, наприклад, расових, зникла з ринку. Позаяк дискримінація є несумісною з терпимістю. Тому ліберальна політика робить ставку на вільний ринок.

Ринок є, власне, місцем, де люди з різних верств суспільства, тобто незнайомці, стають знайомими і зрештою друзями — і саме в мирній обстановці. Цей досвід був відомий ще стародавнім грекам. Це відображено в їхній мові. *Katallatein* є грецьким словом зі значенням «вести торгівлю» або «обмінюватися». Але воно також означає щось на кшталт «приймати до спільноти» і «перетворювати ворога на друга».

Але ліберальна політика робить ставку на вільний ринок ще з однієї причини. Виробники з економічних причин не можуть цікавитися кольором шкіри, політичними переконаннями, світоглядом або іншими характеристиками своїх клієнтів. Тобто йдеться про те, щоб не допускати на ринку дискримінації або надання привілеїв.

Але є й інші форми дискримінації крім дискримінації на ринку. Йдеться про дискримінацію через групи за політичними інтересами. Вона існує практично у всіх сферах життя, в яких групи за політичними інтересами є добре організованими, наприклад, у галузі культури. Меншини зі світу мистецтва переконують політиків змусити «некультурні» більшості фінансувати те, що подобається меншинам. Глядачі з робітничого класу на несубсидованих футбольних матчах підтримують відвідувачів опери із середнього класу.

Інший приклад дискримінації через політично організовані групи ми знаходимо на ринку праці. При визначенні тарифів заробітної плати постійно дискримінується одна група, а саме — безробітні. Ті, хто мають роботу, забороняють законом тим, хто шукає роботу, пропонувати свою працю дешевше, ніж за встановленим тарифом. Безробітні таким чином дискримінуються в доступі на ринок і безвинно створюють навантаження на державний бюджет. Це на довгострокову перспективу створює структурне безробіття, яке зникне тільки тоді, коли дискримінація буде скасована.

Дискримінації безробітних в політичному процесі приділяється відносно мало уваги. Про дискримінацію частіше говорять в контексті матеріальної нерівності, яка може виникнути на ринку.

Для компенсації матеріальних відмінностей часто вимагається забезпечення основних потреб, наприклад, забезпечення базової освіти для всіх. У цьому ж плані далі вимагається, щоб це забезпечувала держава. Але чому б і приватним школам не внести свою частку? Можна ж зберегти обов'язкову освіту і в той же час дозволити вільний вибір школи. *Мілтон Фрідман* оцінив у цьому контексті переваги освітніх ваучерів.

Ліберальна політика прагне рівних можливостей скрізь. Реалізація цієї мети є можливою. І не треба для цього ставити під сумнів право інших країн на власну політику.

Тобто інші країни можуть наполягати на своїй дискримінаційній економічній політиці, захищаючи свій ринок імпорту захисними тарифами. Вільна торгівля є вигідною також з країнами, що захищають свій ринок. Це продемонстрував економіст Мілтон Фрідман. Отже запровадження безмитного імпорту з країн, які самі обкладають митом імпортовані товари, не є збитковим.

Уже шотландський філософ *Адам Сміт* (1723–1790) визнавав, що дискримінація щодо іноземних товарів є шкідливою. Він писав:

«Якщо продукції якогось ремесла чи професії забезпечується монопольне становище на вітчизняному ринку, то це означає в кінцевому рахунку ніщо інше, як диктувати приватним особам, яким чином вони повинні вкладати свої капітали, втручання, яке в більшості випадків є марним, ба більше — шкідливим. Тобто якщо місцеві продукти можна пропонувати на ринку так само дешево, як і іноземні, то цей захід абсолютно очевидно не має сенсу. Якщо це не так, то він як правило є шкідливим. Далекоглядний господар дотримується принципу нічого не виробляти самому щось такого, що він деінде може купити дешевше».

Забезпечення рівних можливостей є серйозною проблемою для ліберальної політики. При цьому рівність перед законом є важливим кроком. Але що ж означає рівність перед законом?

Рівність перед законом означає, що всі люди, незалежно від їхньої особистості, мають рівні права перед законом, не зважаючи на расу, національність чи культурні особливості, а також на те, багаті вони чи бідні. Принцип «рівності перед законом» є одним з найважливіших ліберальних принципів і має за собою довгу історію ліберальної думки.

У світі без права і закону життя, свобода і цінності кожної людини постійно піддаються ризику; а саме тому, що там ніхто не є застрахованим від свавільних нападів з боку третіх сторін. Правове суспільство влаштоване інакше. У ньому ризик довільних атак може бути систематично виключеним. Щодо цього в історії політичної науки були розроблені кілька варіантів. Один з них запропонував *Томас Гоббс*. *Томас Гоббс* — англійський філософ і політичний теоретик. Він жив з 1588 по 1679. Він пропонує сконцентрувати всю владу в руках державця, тобто абсолютного правителя. Таким чином буде забезпечено мир серед підданих. Утім пропозиція Гоббса має суттєву ваду. Що робити, якщо правитель зловживає своєю владою, якщо він своїх підданих свавільно грабує, поневолює або уярмлює? Коротше кажучи, якщо він позбавляє свободи деякого, багатьох чи всіх? На це питання Гоббс не мав відповіді. Тому ідея державця для лібералів не дає задовільного рішення.

Трохи пізніше Гоббса після англієць *Джон Локк* запропонував інший підхід. Він радив розділити владу в державі. Замість однієї влади мали б панувати три гілки влади. Локк очікував, що гілки влади тоді будуть контролювати одна одну. Трьома гілками влади були і є: законодавча, судова та виконавча влади. Ці три влади повинні служити людям у трьох відношеннях, а саме, як вважав Локк, «для взаємного захисту їх життя, свобод та власності».

Сенс, цілі та завдання трьох гілок влади сьогодні стали майже очевидними. У будь-якій демократії ми знаходимо законодавчий орган, а саме парламент, так само виконавчу владу, а саме уряд і його установи, такі як поліція, фінансове відомство, служба соціального забезпечення та інші установи. І не в останню чергу кожна демократія має судову владу, тобто суддів, які регулюють спори між громадянами та між громадянами і державою відповідно до законів Конституції та / або підзаконних актів. І нічого біль-

ше до завдань гілок державної влади не належить. На це ліберальні мислителі постійно вказували.

Чи дбає уряд виключно про зовнішню і внутрішню безпеку своїх громадян — про це неспеціалісту нелегко судити. Так, наприклад, враховуючи велику кількість законів, норм і правил, дуже важко визначити, які з цих правил діють для безпеки громадян, а які ні. Без адвоката громадянин не може розібратися в цьому питанні. Це також означає, що принципу рівності перед законом заважає сама держава.

Рівності перед законом, таким чином, перешкоджають законодавчі хащі. Але вона також є обмеженою ще й іншим способом. Рівність перед законом є принципом. Згідно з ним усі мають бути рівними перед законом.

Закони, які застосовуються тільки до певних груп, скасовують принцип рівності перед законом, врешті-решт, тому що вони надають певним групам, наприклад, жінкам, певні привілеї. Саме це порушує намір лібералів, які із самого початку прагнули рівності всіх перед будь-яким законом. Тільки для неповнолітніх вони робили виняток.

Рівність перед законом є важливою ліберальною вимогою. Ліберали прагнуть захищати життя, свободу і приватну власність всіх людей. Це мають забезпечити три гілки влади і закони, за якими діють їхні представники. Щоб забезпечити захист усім, вони також повинні ставитися до всіх як рівних перед законом. Все інше буде порушувати життя, свободу або власність певних людей.

Лібералізм лиш вимагає, щоб держава, яка встановлює умови, за яких діють індивіди, застосовувала до всіх однакові формальні правила. Він виступає проти всіх юридичних привілеїв і «проти надання певних пільг, які держави забезпечує тільки деяким, але не всім».

Принцип «рівності перед законом», таким чином, порушується подвійно. Один раз через хащі законів, у яких ніхто не може розібратися без дорогого адвоката. І другий раз через закони, що надають привілеї.

Багато привілеїв були запроваджені з поясненням, що таким чином можна через це зблизити нерівні життєві ситуації. Проте цей намір очевидно суперечить принципу рівності. Для ліберальних мислителів вимога «рівності перед законом» означає щось інше, ніж вимога «рівності перед засобами». Ліберали вимагають рівних стартових умов для всіх, а не однакового матеріального вихідного стану для всіх. Ця вимога міститься в логіці справи. «Якщо є прагнення зробити рівними позиції і можливості різних людей, то держава повинна ставитися до них по-різному». (Фрідріх Август фон Гаек) Тобто те й інше неможливо мати одночасно.

Ліберали хочуть рівності перед законом, бо тоді власність усіх, тобто, життя, свобода і майно, є захищеною в рівній мірі. Але вони хочуть рівності перед законом і з іншої причини.

Отже рівність перед законом повинна служити людині у досягненні її мети. Коли *Вільгельм фон Гумбольдт* говорив про мету людини, то він мав на увазі приблизно те, що ми сьогодні називаємо самовизначенням. Для самовизначення людині потрібна свобода. Якщо вона не сама визначає себе, а це роблять інші, то вона є несамовизначеною.

Різноманітність життя можна використовувати тільки тоді, коли вона є доступною. І тому також потрібні рівність перед законом і рівні можливості. Адже якщо, є привілеї, то дехто втрачає розмаїття можливостей. Тобто якщо певні професійні групи ускладнюють доступ до свого ринку праці за допомогою своїх професійних кодексів, то вони тим самим блокують багатьом спосіб знайти в цій професії своє самовизначення.

Рівність перед законом має застосовуватися до всіх членів ліберального громадянського суспільства. Але як це стосується тих, хто не є членами? Майже у всіх країнах перебуває багато іноземців частково для того, щоб тут жити і працювати, частково для того, щоб тут шукати притулку. Чи слід їх розглядати як членів або не-членів?

Іммануїл Кант, видатний німецький філософ XVIII століття (1724–1804), якось сказав про відносини між народами «Право громадянина світу має бути обмеженим умовами загальної гостинності». Під гостинністю він зрозумів, привітність до гостей, забезпечення проживання. Гостинністю за Кантом є: «Право чужинця через його прибуття на землю іншого не отримати з боку останнього ворожого обходження». Це право має кожен громадянин світу, незалежно від того, куди він іде. Коли Кант каже, що ніхто не повинен зустрічати вороже чужинця на своїй власній землі, то він має на увазі, що ніхто не повинен нападати на чужинця. Утім Кант допускає, що кожен може випроводити чужинця, «якщо це може відбутися без його загибелі». Того, кому загрожує загибель, слід мирно переносити, його слід терпіти. Це погляд Канта. Але більше він у цю тему не заглиблювався.

Конкуренція та приватна власність

Подібно до того, як відповідальність передбачає свободу, а рівність шансів має за умову рівність перед законом, так само і конкуренція неможлива без приватної власності.

Конкуренція є суперництвом суб'єктів економічної діяльності за товари на ринку. Це стосується принаймні конкуренції в ринковій економіці. Там у принципі можуть виникнути лише три різні ситуації. Це пов'язано з принципом попиту та пропозиції. Якщо є тільки один оферент (продавець) і тільки один клієнт (покупець), то немає зовсім ніякої конкуренції. Отже про ситуацію конкуренції може йтися тільки у випадках,

1. якщо є один оферент (або декілька) та багато клієнтів (тобто монополії, олігополії та картелі),
2. якщо є багато оферентів та багато клієнтів (повнофункціональна конкуренція) або
3. якщо є багато оферентів та один клієнт (або декілька).

Останній випадок більшість людей не вважають проблематичним, тому що більшість з нас є споживачами, і для нас може бути тільки добре, якщо є багато виробників, які нас домагаються.

Другий випадок є найменш проблематичним. Він функціонує найкраще і часто трапляється у важливих економічних сферах повсякденного життя. Більшість людей мають кілька продуктових крамниць в своїй місцевості, і здебільшого ці крамниці мають багато клієнтів. Конкуренція там працює найкращим чином.

Перший випадок складніший. Хто має природну монополію або створює картель з іншими постачальниками, той може встановлювати більш високі ціни, ніж у вільній конкуренції. Принаймні протягом певного часу. Але потім він повинен рахуватися зі зміною ситуації. Тут у принципі можливі два варіанти.

Або картель дробиться. Тоді знижуються ціни, і знову виникає конкуренція. Або покупці змінюють свою поведінку, наприклад, більше не придбавають продукт, або шукають замітники на ринку.

Обидві ситуації описують природні рішення демонтажу монополій, олігополій та картелів. Існує також штучне вирішення проблеми, а саме — втручання держави в ринок.

Втручання держави в ринок з ліберального погляду не є кращим рішенням зазначених вище проблем, тому що в межах компетенції органів державної влади визначати, коли виникає загроза для конкуренції. Цими межами компетенції цілком можна зловживати задля підпорядкування конкуренції політичним інтересам.

Для конкуренції необхідно мати осіб, які зі своєю приватною власністю вступають у конкуренцію. Приватна власність означає суверенне розпоряджання одним або декількома товарами чи то матеріальної природи (наприклад, телевізор, праска, будинок) чи нематеріальної (наприклад, авторські права, патенти). На запитання про реальну мету приватної власності, угорсько-британський соціальний філософ *Ентоні де Ясаї* (нар. у 1925 р.) відповідає:

«Реальна мета власності полягає в тому, щоб забезпечити «осіб суверенністю щодо використання обмежених ресурсів. Суверенність щодо певних видів рішень може бути делегованою з правом відкликання або навіть переданою, але вона не може бути розділеною».

Тобто, строго кажучи, немає ніякої іншої форми майна, ніж приватна власність. Колективна власність взагалі не є власністю, тому що ніхто не може самостійно нею розпоряджатися.

Якщо призначення майна полягає в тому, щоб уможливити комусь суверенність щодо обмежених ресурсів, то виникає питання, як ця мета може бути реалізованою. Англійський філософ *Джон Локк* (1632–1704) щодо цього висунув пропозицію, яка визнається ще й досі, і то не тільки серед лібералів.

Локк визнає за кожною людиною власність над своїм тілом як надане Богом, природне право. Все інше, що вже не належить комусь іншому, людина може привласнювати, додаючи до нього свою працю, наприклад, збираючи своїми власними силами врожай плодів дикорослого дерева.

Локк також убачав заповідь Божу в тому, щоб привласнювати лише стільки, скільки можеш використати, не псуючи, і при цьому також лише стільки, щоб і іншим залишилося достатньо.

Оскільки природа має обмежені ресурси, і число людей збільшилося, це не могло так тривати вічно. Природні блага були колись розподілені. Так було вже в часи Локка, і тут до сьогодні мало що змінилося. Земля на планеті розподілена. Тільки так звані вільні або суспільні блага, такі, як повітря, частини морів і їхні ресурси досі ще не перейшли в приватну власність. Для того, щоб придбати приватну власність на ресурси, які вже належать іншій особі, повинен бути інший спосіб, ніж домішка праці. *Джон Локк* згадав Божу заповідь не давати нічому псуватися. «Так з'явилося використання грошей, стійкої речі, яку люди можуть зберігати незіпсованою і за взаємною домовленістю можуть обмінювати на дійсно корисні харчові продукти, що, втім, псуються», пише Локк.

Обмін товарами за допомогою грошей таким чином замінив працю як засіб для придбання додаткової власності після того, як нічий ресурси Землі були розподілені. З визнанням приватної власності та її правил придбання шляхом обміну або купівлі люди знайшли зручний інструмент для використання обмежених ресурсів.

Коли ми думаємо про приватну власність сьогодні, ми в основному маємо на увазі матеріальні речі. Вони відіграють важливу роль на ринку. Навколо них розгортається конкуренція між продавцями і покупцями. Визнання приватної власності та її пра-

вил придбання має велику перевагу в тому, що це є мирним і для всіх прийнятним рішенням, яке регулює використання обмежених ресурсів. Адже зрештою, кожна людина має приватну власність, хоча є відмінності в розподілі. Але є ще одна велика перевага. І ця перевага полягає в тому, що приватна власність уможливлює конкуренцію. Конкуренція є, власне, двигуном загального добробуту. Тому важливою вимогою ліберальної політики є можливість конкуренції в усіх сферах життя.

Але конкуренція сприяє не тільки загальному добробуту, але й свободі та загальному інтересу.

У якій мірі конкуренція сприяє свободі?

Тільки якщо ніхто не заважає вільній конкуренції, гравці можуть вільно вибирати. Тільки тоді вони можуть вільно визначати, з ким і що вони хочуть обмінювати. Обмінна торгівля є добровільною і чесною, якщо жоден з партнерів по обміну не є свавільно пригніченим іншим або третьою стороною.

Це розуміння є дуже старим і визначило праці великих економістів. Одним з них є шотландець *Адам Сміт*. Він, зокрема, написав «Теорію моральних почуттів» і епохальну книгу про «Багатство народів». *Мілтон Фрідман*, один з найвідоміших економістів нашого часу і в той же час лауреат Нобелівської премії в галузі економіки, якось сказав про цю книгу: «Ключовий висновок з багатства націй Адама Сміта є спокусливо простим: якщо обмін між двома сторонами є добровільним, то він не відбудеться без впевненості обох у тому, що вони мають зиск від цього. Більшість економічних хибних висновків є результатом нехтування цим розумінням, результатом схильності до припущення, що існує фіксована ціна, і одна сторона може отримати зиск тільки за рахунок іншої».

У вільній конкуренції немає фіксованих цін. І якщо хтось вважає, що обмін є йому не вигідним, то він відмовляється від нього. Хто б не дотримувався думки, що хтось має заважати вільному обміну гравців, йому доведеться сказати, на якій підставі він так гадає. Адже зрештою він прагне обрізати свободу інших.

Той, хто хоче усунути конкуренцію, таким чином усуває свободу. А хто сприяє конкуренції, сприяє також і свободі.

Однією з особливостей конкуренції є також те, що вона апріорі виключає неморальну поведінку. Адже експлуатація та надмірний егоїзм є можливими, тільки якщо хтось має монополію на продукт. Однак є два типи монополії, які треба чітко розрізняти: природні та штучні монополії. Хто має природну монополію і пропонує в експлуаторський спосіб, в умовах функціонуючої конкуренції дуже скоро матиме конкурентів, які витіснять його з ринку. Інакша ситуація з тими, хто має штучну монополію. Штучні монополії захищені законом або підтримується за рахунок державних дотацій. Для них конкуренція є вимкненою. Їх можна безсоромно використовувати протягом тривалого часу. Тому завданням лібералів є настільки мінімізувати вплив держави, щоб існувало лише дуже мало штучних (тобто таких, що охороняються державою) монополій.

Переваги конкуренції для лібералів є очевидними. Конкуренція сприяє свободі, процвітанню і загальному інтересу. Тому той, хто бажає конкуренції в громадянському суспільстві, буде вітати державу, яка дбатиме про впорядкований перебіг конкуренції. І він буде дбати про те, щоб були визнані приватна власність та її правила придбання. Тому що вони є необхідними умовами для конкуренції.

Різноманітність і громадянські права

Лібералізм прагне до свободи усіх людей у суспільстві. Він прагне до того, щоб кожен міг реалізовувати свої цінності і цілі з урахуванням свободи інших людей. Тим самим лібералізм прагне до того, щоб людина мала право втілювати усі свої таланти, сили та схильності в тій мірі, в якій вона надає іншим можливість робити так само. Але чому лібералізм прагне до цього? Відповідь ми знайдемо у тому, що так характеризує людину: людина не є однобічною, вона різностороння. Той, хто забирає у неї можливість бути різносторонньою, позбавляє її права на розвиток цієї різносторонності.

У цьому сенсі лібералізм виступає за право всіх членів ліберального громадянського суспільства жити і діяти автономно і самовідповідально. Іншими словами, лібералізм прагне ліберальних громадянських прав. Які права при цьому мають на увазі? Тут не мають на увазі права людини, хоча громадянські права і права людини можуть мати однаковий зміст. Але права людини лише задекларовані. Тільки тоді, коли вони вносяться до конституції і законів країни, вони можуть стати громадянськими правами. Отже, громадянські права — це здійсненні права. Будь-який громадянин країни має легітимне право вимагати поваги до своїх прав і притягнення до відповідальності тих, хто цими правами нехтує.

Для лібералів є самоочевидним, що громадянські права повинні бути сумісними з такими основними цінностями лібералізму, як свобода, власність, конкуренція, рівність перед законом, відповідальність, толерантність, людська гідність тощо. Якщо це не так, то тоді вони не можуть біти ліберальними громадянськими правами. Тому не існує принципових проблем з тими громадянськими правами, які співпадають з основними правами і свободами, оскільки в цьому випадку йдеться про право на вільний розвиток особистості, на життя і фізичну недоторканість, рівність перед законом, свободу віросповідання і свободу совісті, на створення асоціацій, на вільне висловлення думки, вільний вибір професії, місця проживання тощо.

Втім, тут існують практичні проблеми. Право власності нічого не варте, якщо його неможливо реалізувати. Для реалізації права власності необхідно мати відповідні гілки влади, наприклад, суди і поліцію, а саме тоді, коли виникне суперечка між правомірним і неправомірним власником майна. Утримання органів влади коштує грошей. Тому проблема з громадянськими правами полягає в тому, що вони не можуть бути надані необмеженій кількості людей. З цієї причини доводиться обмежувати надання громадянських прав певному колу осіб, а не всьому населенню землі. Адже в іншому випадку їх реалізація на практиці була б не можливою. А якою групою людей обмежується їх надання? Зазвичай, у певній країні надання всієї сукупності громадянських прав обмежується її жителями. Англійські громадянські права надаються англійцям, індійські — індійцям і т.д.

Втім, реалізовані громадянські права існують не у всіх країнах. Існують країни, в яких держава або не захищає людей, або навіть переслідує їх. Тому багато країн надають таким людям притулок, якщо ті про нього просять. Такий притулок означає більше, ніж дозвіл відвідувати якусь країну. Він включає в себе також і надання прав і свобод.

Такі права і свободи надаються і будь-якому іншому відвідувачу країни. Якщо, наприклад, у якійсь країні обкрадуть японського туриста, він може звернутися до місцевої поліції або суду, а саме із заявою про захист або повернення своєї власності. У цьо-

му сенсі він користується такими ж правами, як і місцевий громадянин у формі громадянських прав. Адже він також може звернутися до поліції або суду, якщо його обкрадуть або в інший спосіб порушать його права.

Японський турист може також користуватися і багатьма іншими публічними благами, наприклад, гуляти у громадських парках, їздити громадськими дорогами, тощо. Тут він також користується такими ж правами, як і місцеві громадяни. Але вони, крім цього, користуються і іншими громадянськими правами, на які не може претендувати японський турист, а саме правом на отримання соціальних послуг, таких як допомога на дітей, дотація на оплату помешкання, пенсійне забезпечення і т.д. До не-туристів соціальна держава ставиться по-іншому. Переселенцям, тим, хто отримав політичний притулок та хто на нього претендує, а також біженцям вона надає визначені диференційовані соціальні послуги.

Ліберали прагнуть до різноманітності на рівні окремої особи, вимагаючи, щоб кожен міг вести свій спосіб життя, не порушуючи при цьому прав інших людей. З одного боку, підтримка індивідуальної різноманітності приносить безпосередню користь індивідам, оскільки вона надає можливості для саморозвитку. З іншого боку, вона приносить їм також і опосередковану користь, оскільки дозволяє краще використовувати знання інших людей в умовах, коли кожному дозволено використовувати свої знання на власний розсуд та для власної користі.

Поряд з різноманітністю на індивідуальному рівні, ліберали прагнуть до різноманітності і на рівні суспільства. Її необхідною передумовою виступає свобода індивідів, насамперед свобода зборів і свобода асоціацій. Лише в умовах свободи люди у громадянському суспільстві можуть організовуватись у відповідності до своїх уявлень та на власну відповідальність.

Той, хто прагне різноманітності в умовах свободи, повинен виступати і за усунення причин одноманітності, які шкодять свободі. Різноманітність — не самоціль. Навпаки — вона результат, який, зазвичай, з'являється тоді, коли різні люди вільні у тому, щоб виявляти свої відмінності.

Ліберали прагнуть різноманітності як самовияву людей, які самовизначаються і самоорганізуються. І вони прагнуть різноманітності, бо вона перешкоджає концентрації влади. Концентрація влади, яка виникає на вільному ринку в результаті економічної боротьби, є набагато меншою ніж та, яка може виникнути внаслідок політичних процесів.

Визначний теоретик науки і філософ *Карл Поппер* якимось слушно зауважив: «Відмінність між демократією і деспотією полягає в тому, що за демократії можна безкровно позбутися уряду, а за деспотії — ні».

Ця відмінність однозначно говорить на користь демократії. Попри це, демократія все ж допускає величезну концентрацію політичної влади. Особливість політичної влади полягає у тому, що вона може безпосередньо звужувати права і свободи громадян. На відміну від влади, яка концентрується в економіці, влада, яка акумулюється в політиці, може робити це самостійно. Це стосується і політичної влади, яка формується за демократії.

Одна з можливостей зменшити концентрацію політичної влади полягає у тому, щоб активніше залучати громадян до ухвалення важливих політичних рішень, наприклад, через плебісцити. Чудовим прикладом цього можуть бути такі класичні сфери превентивного страхування, як хвороба, немічність, безробіття, старість. Для цього не потріб-

но мати державні чи напівдержавні заклади (фонди). Кожна людина може самостійно потурбуватися про себе, а саме застрахувавшись у приватних страхових компаніях.

Самовизначення може замінити державну опіку не тільки у сфері індивідуальної турботи (страхування). Нові форми самоорганізації можливі також і на рівні місцевих громад. Перенесення політичних рішень на рівень громад могло б, серед іншого, протидіяти концентрації економічної влади. Причина проста: економічну владу легше розбудувати тоді, коли її підтримує політична влада. Чим більше сфера, рішення в якій ухвалює політична влада, тим більше сфера, в якій можна підтримувати економічну владу. Для наочності можна сказати так: легше підкупити *одного* політика, який розпоряджається певним сектором економіки у масштабах усієї країни, аніж одночасно підкупити сотні політиків місцевого рівня, які у своїй сукупності розпоряджаються тим самим сектором. «Повернення управління більшістю сервісних функцій уряду меншим одиницям призвело б, очевидно, до відродження духу місцевих громад, який майже повністю задушила централізація. Загальне відчуття нелюдськості суспільства є не так результатом знеособленого характеру економічного процесу, в якому сучасна людина часто змушена працювати на досягнення цілей, про які вона нічого не знає, як того факту, що політична централізація майже повністю позбавила її можливості впливати на формування оточення, в якому вона перебуває», — писав *Фрідріх фон Гаєк*.

Гідність людини і толерантність

Ліберальні політики виступають за визнання та повагу до гідності будь-якої людини у світі. Ліберальні політики виходять з того, що повага до людської гідності включає в себе і толерантність. Толерантність означає терпіння. Той, хто визнає і поважає гідність людини, одночасно терпимо ставиться до всього, що складає вияв людської гідності. Що ж таке людська гідність?

Це сфера, яка в конституціях багатьох держав проголошена недоторканною. Ця категорія притаманна людині як особистості, як носієві найвищих духовних і моральних цінностей; вона декларує повагу до людини, яка здатна до самовизначення на основі самовідповідальності, і виключає зневажливе ставлення до неї з боку держави. Конституційний захист людської гідності є непорушним. Держава не тільки сама не може порушувати гідність людини через принизливе, нелюдське ставлення, наприклад, поневолення, катування і т.д., але й зобов'язана при формуванні правової системи оголосити неприпустимими посягання на людську гідність з боку третіх осіб і за потреби карати за це.

З самих початків лібералізму людська гідність уважається недоторканим благом будь-якої людини. Зокрема, англійський філософ *Джон Локк* (1632–1704 рр.) звернув на це увагу і оголосив недоторканність людської гідності природним правом усіх людей. Оскільки всі люди з'являються на світ як люди, вони повинні мати і однакові права. Ця ідея була надзвичайно ефективною. Так і було записано пізніше в Декларації незалежності Сполучених Штатів Америки від 4 липня 1776 року:

«Ми вважаємо за самоочевидні істини, що всіх людей створено рівними; що Творець обдарував їх певними невідбірними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення щастя; що уря-

ди встановлюються між людьми на те, щоб забезпечувати ці права, а влада урядів походить із згоди тих, ким вони управляють; що в кожному випадку, коли якась форма правління стає згубною для такої мети, народ має право змінити або скасувати її і встановити новий уряд, спираючись на такі принципи та організовуючи його владу в такі способи, які видаються народу найдоцільнішими для досягнення своєї безпеки і щастя».

У цій короткій цитаті йдеться про невід'ємні права та про можливість опору (владі). До цих обох тез варто поставитися дуже серйозно, щоб правильно зрозуміти їхнє значення для тодішнього часу і для сьогодення. У ній, наприклад, йдеться про те, що Творець обдарував людей певними невідбірними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення щастя. На думку батьків Декларації незалежності, а також мислителя *Джона Локка*, життя і свобода даються людині Богом. І лише Бог може їх забрати. Добровільна смерть і добровільне рабство ставилися під заборону. Само собою зрозуміло, що ця заборона не може мати ніякого значення для невіруючих. Для них право на життя пов'язане також і з правом на смерть. Для лібералів сьогодні це є само собою зрозумілим. Але на той час це було по-іншому.

В часи завоювання американської незалежності невіруючі практично не були окремою темою. Дискусія відбувалася лише навколо численних віросповідань та відмінностей між ними. І вона тривала досить довгий час. Тому не дивно, що постало питання толерантності, насамперед у питанні релігій, яке спричинила в першу чергу реформація.

В питаннях віри діють цілком визначені умови. Я можу вірити лише в те, в чому я дійсно переконаний. Якщо хтось наказує мені вірити у щось, що суперечить моїм переконанням, то я не можу в це вірити. Для *Джона Локка* ця обставина стала першою підставою, яка вимагала запровадити свободу вірування і заборонити державі піклуватися про душі своїх громадян.

Втім, свобода вірування впливає не тільки з тієї обставини, що людина не може діяти по-іншому, аніж слідувати своєму переконанню, але і з неспроможності держави визначати для громадян, що є істиною. Одне є зворотною стороною іншого.

Пруський вчений, державний діяч і реформатор університетів *Вільгельм фон Гумбольдт* (1767–1835 рр.) так описує завдання держави у питаннях віри: «Усунення перешкод для ознайомлення з релігійними ідеями та сприяння вільному дослідницькому духу — це, зрештою, єдині засоби, якими може послуговуватися законодавець; якщо він іде далі, намагається безпосередньо підтримувати і спрямовувати релігійність або навіть бере під захист певні ідеї, вимагає замість справжнього переконання віру в авторитет, тоді він перешкоджає духовному злету, розвою душевних сил; можливо, завдяки сприянню фантазійності та скороминучому зворушенню він досягає законності дій своїх громадян, але ніколи — справжніх чеснот».

Видається, що фанатичні релігійні громади ніколи не чули цих аргументів, або ж їм абсолютно байдуже справжнє спасіння душ інших людей. У будь-якому випадку, держава зобов'язана у відповідності до закону переслідувати усіх, хто порушує релігійну свободу інших. Цього вимагає ліберальна політика.

Релігійна свобода належить до людських прав, які були задекларовані 10 грудня 1948 року. Разом з правом на рівність, фізичну недоторканність, власність, висловлення власної думки та опір пригнобленню вона належить до так званих основних свобод, закріплених у людських правах.

Держава повинна створювати внутрішні і зовнішні умови для забезпечення життя, свободи і блага людей. Але коли вона явно нехтує своїми функціями, люди мають право

чинити цьому опір. Американський письменник *Генрі Девід Торо* (1817–1862 рр.) знайшов дуже чіткі слова для опису цієї ситуації. Вже сама назва його книги свідчить про те, з якою пристрасстю він взявся за тему опору. Книжка називається: «Про обов'язок непокори державі», а зазначені слова звучать так:

«Всі люди сповідують революцію; це означає, що вони сповідують право відмовити в покорі владі, коли її тиранія або її нездарність стають надто великими і нестерпними. Але коли бездіяльність створює власний апарат, а гноблення і грабунок організуються цим апаратом, тоді я кажу: ми не хочемо більше терпіти такий апарат».

Але одна справа мати право на опір, а інша — мати обов'язок до опору, оскільки він вимагає активних дій. Інколи ці дії можуть бути настільки значними, що було б безумством на них зважитися. Але вони можуть бути і настільки незначними, що було б богузством від них відмовитися. Тут необхідно виявити хоробрість, або ж громадянську мужність, а не безрозсудство.

Опір безправ'ю — це завдання не для всіх. Але підтримка безправ'я означала б перетворення на співника несправедливості. Це те ж саме, що й допомога у порушенні гідності людини.

Толерантність означає терпимість. Толерантним є той, хто терпимо ставиться до іншого та його приватної сфери, незалежно від того, як він з нею поводить. Отже якщо хтось допомагає пригноблювати інших людей, він вже є нетолерантним і порушує людську гідність. А той, хто безпосередньо пригноблює інших, є нетолерантним в особливій мірі. Тому не може бути толерантного ставлення до нетолерантних людей.

Очевидно, що толерантність справа не проста. Лише тоді, коли йдеться про толерування чужої власності, толерантність не викликає сумнівів. Ліберальні політики у жодному випадку не можуть нею нехтувати і повинні захищати її у всіх проявах. Необхідно толерантно ставитися як і до того, хто вживає наркотики, так і до того, хто пропонує свій продукт чи послугу на ринку. Толерування свободи, життя і власності інших не терпить жодних винятків. Толерантність забороняє криміналізацію наркотиків так само, як і обмеження доступу до ринку.

Толерантність не дозволяє винятків і в цілком конкретних сферах, наприклад щодо абортів, економічних інтересів.

Толерантність не дозволяє жодних винятків і щодо раси та статі. Якщо люди просять притулку в якійсь країні, то вони, власне, вимагають не більше, аніж толерантного ставлення до своєї людської гідності. Людська гідність означає, що треба забезпечити кожному його недоторканну сферу. Держава не може втручатися в цю сферу, і повинна переслідувати — і за потреби — карати кожного, хто порушить людську гідність.

Єдине, що може і повинна зробити держава — це створити правові передумови для забезпечення толерантності, свободи віросповідання та існування мультикультурного суспільства.

Якщо вона це робить, вона провадить ліберальну політику. Лібералізм завжди виступав за поліпшення зовнішніх умов життя людей. Ліберальні політики розважливо трималися осторонь питань совісті, знаючи, що вони не можуть, та й не мають права тут щось радити.

Ліберальні мислителі

Де Бастіат, Фредерік

Клод Фредерік Бастіат (1801–1850) був французьким економістом і політиком. Його можна віднести до представників класичної економіки. Він вважається визначним представником лібералізму і оптимістичного напрямку гармонійної думки.

Де Ясай, Ентоні

Ентоні де Ясай (нар. у 1925 р. в м. Аба, Угорщина) — ліберальний філософ і економіст. Спочатку цікавився питаннями економіки, але пізніше його інтерес змістився у напрямку політичної філософії. Його роботи являють собою поєднання цих двох наукових галузей.

Токвіль, Алексіс

Алексіс Шарль-Анрі-Моріс Клерель де Токвіль (1805–1859 рр.) був французьким публіцистом, політиком та істориком. Він вважається засновником порівняльної політології.

Фрідман, Мільтон

Мільтон Фрідман (1912–2006 рр.) був американським економістом, який написав фундаментальні праці у галузі макроекономіки, історії економіки та статистики.

Гоббс, Томас

Томас Гоббс (1588–1679 рр.) — англійський математик, теоретик держави і філософ; став відомим завдяки твору «Левіафан», в якому розробив теорію абсолютизму; вважається засновником «освіченого абсолютизму».

Кант, Іммануїл

Іммануїл Кант (1724–1804 рр.) — німецький філософ епохи Просвітництва. Кант є одним з найважливіших представників західної філософії. Його робота «Критика чистого розуму» знаменує собою поворотний момент в історії філософії і початок сучасної філософії.

Локк, Джон

Джон Локк (1632–1704 рр.) був впливовим англійським філософом і мислителем епохи Просвітництва. Локк, як правило, розглядається як батько лібералізму. Він, разом з Ісааком Ньютоном і Девідом Юмом, є головним представником британського емпіризму. Крім того, поряд з Томасом Гоббсом (1588–1679 рр.) і Жан-Жаком Руссо (1712–1778 рр.) Джон Локк є одним з найважливіших теоретиків договору початку епохи Просвітництва.

Мілль, Джон Стюарт

Джон Стюарт Мілль (1806 — 1873), англійський філософ і економіст, один з найвпливовіших ліберальних мислителів XIX століття. Був послідовником утилітаризму, що його розробив Джеремі Бентам, учитель і друг його батька Джеймса Мілля. Його роботи в галузі економіки належать до основ класичної економіки, а сам Мілль вважається завершувачем класичної системи і, в той же час, соціальним реформатором.

Поппер, Карл

Сер Карл Поппер (народився 28 липня 1902 р. у Відні; помер 17 вересня 1994 р. в Лондоні), австро-англійський філософ, який своїми працями в галузі епістемології та теорії науки, соціальної філософії та філософії історії і, а також політичної філософії обґрунтував критичний раціоналізм.

Сміт, Адам

Адам Сміт (1723–1790), шотландський філософ-мораліст, просвітник; вважається засновником класичної національної економіки.

Торо, Генрі Девід

Генрі Девід Торо (1817–1862 рр.), американський письменник і філософ.

Гаєк, Фрідріх Август

Фрідріх Август фон Гаєк (1899–1992 рр.), австрійський економіст і соціальний філософ. Поряд з Людвігом фон Мізесом був одним з найважливіших представників австрійської школи економіки. Гаєк є одним з найвидатніших мислителів лібералізму в 20 столітті. Деякі дослідники вважають його найвизначнішим представником неолібералізму.

Гумбольдт, Вільгельм

Вільгельм фон Гумбольдт (1767–1835 рр.), пруський вчений, державний діяч та засновник Берлінського університету. Він належить до великих постатей історії німецької культури, яка і досі зберігає своє значення.

